

MATICA BOŠNJAČKA

Ljetopis

NAUČNI ČASOPIS ZA DUHOVNOST,
KULTURU I UMJETNOST

ISSN 2787-3447

BROJ 1

Novi Pazar
jesen 2021.

MATICA BOŠNJAČKA

LJETOPIS

NAUČNI ČASOPIS ZA DUHOVNOST, KULTURU I UMJETNOST

SAVJET ČASOPISA

akademik Muamer Zukorlić, Internacionalni univerzitet u Novom Pazaru
(Novi Pazar, Sandžak, Srbija) – predsjednik

akademik Šerbo Rastoder, Univerzitet Crne Gore (Bar, Crna Gora) – član

akademik Hasnija Muratagić-Tuna, Univerzitet u Sarajevu (Sarajevo, Bosna i Hercegovina) – član

akademik Fatmir Bači, Bošnjačka akademija nauka i umjetnosti (Šijak, Albanija) – član

dr. Zejćir Ramčilović, Univerzitet sv. Kirilo i Metodije (Skoplje, Makedonija) – član

dr. Suada Džogović, Edukacioni fakultet Prizren (Peć, Kosovo) – član

dr. Remzija Hadžiefendić-Parić, Islamska gimnazija (Zagreb, Hrvatska) – član

dr. Harun Crnovršanin (Ofenbah, Njemačka) – član

UREDNIK ČASOPISA: **prof. dr. Jahja Fehratović**, Internacionalni univerzitet u Novom Pazaru
(Novi Pazar, Srbija)

ZAMJENIK UREDNIKA: **mr. Osman Softić**, Fakultet za islamske studije
(Sarajevo, Bosna i Hercegovina)

SEKRETAR: **msc. Salahudin Fetić**, Internacionalni univerzitet u Novom Pazaru (Novi Pazar, Srbija)

TEHNIČKI SEKRETAR: **msc. Semir Madžgalj**, Internacionalni univerzitet u Novom Pazaru
(Novi Pazar, Srbija)

DTP: **prof. Senad Redžepović**, Islamska zajednica u Srbiji (Novi Pazar, Srbija)

KORICE: **prof. Denis Kučević** (Novi Pazar, Srbija)

LEKTURA: **prof. Alma Rizvanović**, Internacionalni univerzitet u Novom Pazaru
(Novi Pazar, Srbija);

prof. Samir Škrijelj, Islamska zajednica u Srbiji (Novi Pazar, Srbija)

ŠTAMPA: “Grafičar”, Užice

IZDAVAČ: MATICA BOŠNJAČKA

ADRESA: Rifata Burdževića 1, 36300 Novi Pazar, Srbija

WEB: www.maticabosnjacka.org

E-MAIL: ljetopis@maticabosnjacka.org

ČASOPIS IZLAZI DVAPUT GODIŠNJE

ISSN (ŠTAMPANO IZD.): 2787-3447

ISSN (ONLINE): 2787-3455

MATICA BOŠNJAČKA

SARADNICI

- prof. dr. Ismail Palić, Univerzitet u Sarajevu (Sarajevo, Bosna i Hercegovina)
- prof. dr. Alen Kalaldžija, Univerzitet u Sarajevu, (Sarajevo, Bosna i Hercegovina)
- prof. dr. Rifat Alihodžić, Univerzitet Crne Gore (Podgorica, Crna Gora)
- prof. dr. Emina Berbić Kolar, Sveučilište J.J. Strossmayer Osijek (Osijek, Hrvatska)
- prof. dr. Amela Lukač-Zoranić, Internacionalni univerzitet u Novom Pazaru (Novi Pazar, Srbija)
- prof. dr. Almir Pramenković, Fakultet za islamske studije (Novi Pazar, Srbija)
- prof. dr. Jasmina Ahmetagić, Internacionalni univerzitet u Novom Pazaru (Beograd, Srbija)
- prof. dr. Rejhan Kurtović, Internacionalni univerzitet u Novom Pazaru (Sjenica, Srbija)
- prof. dr. Kemal Džemić, Internacionalni univerzitet u Novom Pazaru (Tutin, Srbija)
- prof. dr. Selim Šaćirović, Univerzitet u Nišu (Novi Pazar, Srbija)
- prof. dr. Sadik Idrizi, Edukacioni fakultet Prizren (Prizren, Kosovo)
- prof. dr. Vedat Bajrami, Edukacioni fakultet Prizren (Prizren, Kosovo)
- prof. dr. Hasan Džilo, Fakultet islamskih nauka u Skoplju (Skoplje, Makedonija)
- dr. Muljaim Kačka, Edukacioni fakultet Prizren (Prizren, Kosovo)
- dr. Mersim Ziljkić (New York, USA)
- mr. Nedžad Mehmedović, Univerzitet sv. Kirilo i Metodije (Skoplje, Makedonija)
- mr. Esko Muratović, Univerzitet Crne Gore (Podgorica, Crna Gora)
- mr. Sait Šabotić, Univerzitet Crne Gore (Nikšić, Crna Gora)
- msc. Sajma Feratović, JUOŠ „Hajro Šahmanović“ (Gusinje, Crna Gora)
- msc. Azra Hodžić-Kadić, Univerzitet u Beču (Beč, Austrija)
- msc. Abduselam Fetić, (Pariz, Francuska)
- prof. Hadžem Hajdarević, Društvo pisaca BiH (Sarajevo, BiH)
- prof. Refik Akova (Istanbul, Turska)
- Elvira Kujević (Berlin, Njemačka)
- Esad Krcić (New York, USA)

MEĐUNARODNA KONFERENCIJA

„SANDŽAK IZMEĐU STRADANJA I POBJEDE“

Novi Pazar, 3. septembar 2021.

CIP - Каталогизacija y publikaciji
Narodna biblioteka Srbije, Beograd

32

LJETOPIS : naučni časopis za duhovnost, kulturu i umjetnost / urednik Jahja Fehratović. - [Štampano izd.]
. - 2021, br. 1- . - Novi Pazar : Matica bošnjačka, 2021-
(Užice : Grafičar). - 23 cm

Polugodišnje. - Drugo izdanje na drugom medijumu: Ljetopis
(Matica bošnjačka. Online) = ISSN 2787-3455
ISSN 2787-3447 = Ljetopis (Matica bošnjačka. Štampano
izd.)

COBISS.SR-ID 49418761

AKADEMIK ŠERBO RASTODER (Radmanci, Petnjica 1956)

Gimnaziju je završio u Baru, a na Filozofskom fakultetu u Beogradu — Odsek za istoriju diplomirao 1981. godine. Na istom fakultetu završio je magisterij 1987., i doktorske studije 1993. godine. Redovni je profesor na Filozofskom fakultetu Univerziteta Crne Gore i Fakultetu političkih nauka. Gostujući profesor i mentor na više stranih univerziteta. Bio je šef Studijskog programa za istoriju na Univerzitetu Crne Gore. Član je BANU, CANU i DANU. Autor više od trideset posebnih izdanja i preko 400 priloga, prikaza, rasprava. Organizator više međunarodnih naučnih

skupova sa temama iz historije, historijske metodologije i antropologije, učestvovao na više međunarodnih naučnih projekata.

Predsjednik je Udruženja Bošnjaka u Crnoj Gori “Almanah” i glavni i odgovorni urednik istoimenog časopisa. Bo je i predsjednik Bošnjačkog nacionalnog vijeća u Crnoj Gori.

Dobitnik je velikog broja priznanja, među kojima je trinaestojulska nagrada za naučni rad Crne Gore, Nagrada oslobođenja Bara za naučni rad, više zlatnih plaketa, diploma i drugih priznanja za naučni rad, autora najčitanije knjige, urednika izdavačke kuće, priznanja “Eskişehir 2013”, asocijacije koja pokriva prostor od 320 miliona ljudi za doprinos u nauci i kulturi, koje se dodjeljuje intelektualcima iz čitavog svijeta.

Neka od djela akademika Rastodera su: *Životna pitanja Crne Gore 1918–1929, Političke borbe u Crnoj Gori 1918–1929, Skrivana strana istorije, Crnogorska buna i odmetnički pokret 1918–1929, I–IV, Političke stranke u Crnoj Gori 1918–1929, Istorijski Leksikon Crne Gore I–V, Istorija Crne Gore od najstarijih vremena do 2003., Bošnjaci/Muslimani Crne Gore između prošlosti i sadašnjosti, Begovi na granici, Resulbegovići od Novog, Trebinja do Ulcinja, Kad su vakat kaljali insani, Šahovići 1924, Leksikon Bošnjaka/Muslimana Crne Gore, Komunisti i muhadžeri (1958–1971), Muftija Murteza Karađuzović (1865–1941).*

Akademik Rastoder autor je i više od 150 jedinica *Enciklopedije Crne Gore* i *Crnogorske enciklopedije*.

UDK

94(=1:497.6)(497.11+497.16)

314.117(=1:497.6)(497.11+497.16)

94(=1:497.6):930

COBISS.SR-ID 49288457

Datum prijema rada: 15. 7. 2021.

Datum prihvatanja rada: 21. 9. 2021.

Originalni naučni rad

Akademik Šerbo Rastoder

ULOGA I ZNAČAJ HISTORIJSKIH ČINJENICA ZA BUDUĆNOST SANDŽAKA

Sažetak

Autor u ovom radu tretira ključna pitanja vezana za sadržaj, vrstu i genezu historijskih činjenica, objašnjava zašto je pojam “Sandžak” nedvosmišlena historijske činjenica, koja ima svoj kontinuitet i sadržaj, te ukazuje na moguće načine u potrebi daljnjeg izučavanja, ne samo činjenica vezanih za historiju, kulturu i tradiciju Sandžaka, već i onih koje ovaj prostor određuju kao područje “granice” u najširem poimanju.

Ključne riječi: *historija, historijska činjenica, Sandžak, kultura, prostor, budućnost*

Abstract

Author in this paper deals with key questions pertaining to content, types and genesis of historical facts and explains why the notion „Sandzak“ is unambiguous historical characterised by its continuity and substance and charts new paths towards further scholarly research concerning not only the facts in relation to history, culture and tradition of Sandzak, but also trajectories that designate this space as a boundary of sort in a most broader understanding.

***Key words:** history, historical fact, Sandžak, culture, space, future*

Dame i gospodo, dragi prijatelji, selam svima, posebno organizatorima i učesnicima ovoga skupa. Uvjeren sam da je ovo početak prakse intelektualnog okupljanja i razgovora o temama važnim za ukupno društvo i dilemama svojstvenim mislećim ljudima.

Organizator me počastvovao, ne samo pozivom već i molbom da nešto kažem o *Ulozi i značaju historijskih činjenica za budućnost Sandžaka*. Time me je stavio pred izazovan naučni i stručni problem, određujući četiri ključna pojma (činjenica, historija, Sandžak i budućnost) na koja bih pokušao ponuditi odgovore koji bi poslužili za dijalog i promišljanje.

Prije nego što to i pokušam, dužan sam da se intelektualno odredim. Prvo, kao istoričar, tradicionalista, empiričar i rob svoga zanata, smatram jednom od najvećih savremenih gluposti definisanih u iskazu “ostavimo prošlost da bi se okrenuli budućnosti.”

Da ne bih stručno obrazlagao ovo svoje stanovište, pozivam svakog zagovornika ovoga stava da ostavi iza sebe sve ono što ga čini ličnošću (ime, prezime, roditelje, pretke, znanje koje je stekao do ovoga trenutka, kulturu koja ga je odredila i vjeru kojoj pripada, prijatelje i one koji to nijesu, znanje koje je do sada stekao, imovinu koja mu pripada) i *neka krene u budućnost*. Šta bi dobili? Slijepca koji ne zna kuda da krene, izgubljenog čovjeka koji ne zna ko je, stranca koji nikog ne poznaje, glupaka kojeg treba učiti osnovne stvari. Jednostavno, čovjeka kao mehaničko a ne misleće biće, kojeg biste poput plastelina mogli oblikovati kako poželite, da biste na kraju opet

shvatili da društvo nije skup voštanih figura koje možete poredati po želji i svom ukusu, nego da je to mnogo složeniji i kompleksniji mehanizam koji ima brojne odlike koje ga određuju i drže u uvjerenju (stvarnom ili lažnom) da ono nije ništa drugo, već logičan nastavak “onoga što je bilo”. A to “što je bilo” zove se prošlost i ona je nepromjenljiva sa stanovišta nauke kojoj pripadam. Promjenljivo je samo naše mišljenje o onom što je bilo. Ako je to tako, a autor ovih redova misli da jeste, postavlja se logično pitanje: šta opredjeljuje naše mišljenje? Uvjerenje ili činjenice?

Uvjerenje je iskustvena i promjenljiva kategorija i ono je usko subjektivno određeno. Uz to, nije provjerljivo, ne mora biti logično, sistematično i samim tim nije naučno. Zato je veoma važno da odgovorimo na pitanje:

a) šta je to historijska činjenica?

Činjenica se uglavnom definiše kao iskustven podatak, nezavistan od zaključka. Smatra se da se historija sastoji od korpusa utvrđenih činjenica. Historičar ih pronalazi u dokumentima, zapisima, ostacima i uopšte u raznim izvorima. Historičar ih odabira i servira sa manje ili više začina. Sveto pravilo, prvo utvrdite činjenice, pa se potom na sopstveni rizik zaputite u živi pijesak interpretacija je najveća mudrost empirijske zdravorazumske škole. Taj stav podsjeća na čuvenu krilaticu velikog liberalnog novinara S. P. Skota – Činjenice su svete, uvjerenja su slobodna. Ovdje je bitno naglasiti sljedeće: Savremeni naučni trend koji promovišu dominantno zagovornici tzv. „evropskog prostora školstva” i posebno pripadnici prirodnih nauka koji zagovaraju apsolutizaciju mišljenja i mjerenje svega, osporavaju potrebu za empirijom i istraživanjem i zagovaraju stanovište po kojem, sve ono što se ne može izmjeriti niti provjeriti „nije nauka”, te da je bavljenje tim pitanjima uzaludno trošenje intelektualne energije. Pri tome se zaboravlja osnovna stvar. Prvo, takvo

stanovište nije prihvatio niti jedan elitni univerzitet u Evropi. Drugo, uvijek treba imati na umu da *historijska činjenica* ne mora biti identična *elementarnoj*, i da je uvijek treba posmatrati u konkretnom historijskom kontekstu. Elementarna činjenica je „voda” i ona je istog sastava na svim prostorima i u svim vremenima. Ali nije „historijska”. Da bi to zaista i bila mora proći kroz tri etape: *istraživanje vremensko-prostorne odrednice činjenica* (to je prva etapa koja pripada stupnju historijske kritike i stupnju utvrđivanja činjenica); *izgradnja tvrdnje o činjenicama, te njihovo opravdanje i obrazloženje*.

Sve činjenice o prošlosti nisu historijske činjenice, niti ih istoričar može smatrati takvima. Zato što one nisu uporedive po svom značaju i posljedicama koje su iz njih proizašle. Na primjer, historijska je činjenica da je Cezar prešao Rubikon. Rubikon je prije manji potok nego rijeka ispunjena vodom. Rubikon su prije ili poslije Cezara prešli milioni drugih, ali to nijesu historijske činjenice. I uopšte nije važno izmjeriti vrijeme za koje je Cezar prešao Rubikon (moglo je to trajati 2 minuta ili 20 minuta, 2 sata i 23 minuta), koliko je bitna posljedica nastala tim prelaskom. Zato se postavlja pitanje po čemu se to historijska činjenica razlikuje od nekih drugih? U historiji postoje neke bazične činjenice koje su iste za sve istoričare i koje čine kičmu historije. U procesu preispitivanja historijskih činjenica, istoričar konstruiše tzv. istoriografski fakt; to jest naučnu konstrukciju koja mora biti što je moguće u većem skladu s historijskom stvarnošću. Riječ je dakle o procesu u toku kojeg istoričar na osnovu informacija iz izvora o historijskoj činjenici izrađuje svoj izvještaj o toj historijskoj činjenici. Pri tome je jednostavno konstruisati tvrdnje o faktima na osnovu vijesti iz izvora u slučajevima kada izvor o nekom događaju govori neposredno.

Međutim, kada se radi o tzv. *složenim* historijskim činjenicama ili događajima o kojima nemamo neposrednu informaciju u izvoru, do informacije se dolazi posrednim putem. Primjenjuje se princip dedukcije (od opšteg ka posebnom).

Najteže je utvrditi činjenicu koju izvori ne spominju; koju ne spominje izvor koji bi je morao spomenuti. Tada historičar na osnovu opštih znanja, znanja stečenog posrednim utvrđivanjem činjenica stvara preuslove za eventualno utemeljenje historijskog suda koji bez potvrde u izvoru može biti samo pretpostavka.

Činjenica je da se mjesto u kojem održavamo ovaj skup naziva „Yeni Bazar”, odnosno „Novi Pazar”. „Pazar” bi prevedeno na savremeni jezik bila „pijaca”. Nisam čuo, iako često boravim ovdje, da neko kaže „Idemo u Novu pijacu”, već “Idemo u Novi Pazar”!? I to je fakat, odnosno činjenica.

Tačnost navođenja činjenica za historičara nije vrlina, već obaveza. Hvaliti historičara zato što navodi tačne podatke je isto što pohvaliti pismenog čovjeka što zna da čita i piše.

Tačnost navođenja činjenica je osnovni preuslov rada historičara, ali nije i njegov glavni zadatak. Mišljenje po kojem činjenice govore same za sebe, u savremenoj metodologiji historijske nauke je uveliko relativizirano. Istina, postoje bazične činjenice koje su iste za sve historičare i to je osnovni materijal kojim se ovaj služi, a ne kategorije same historije. Činjenice govore jedino onda kada se historičar na njih pozove i on je taj koji odlučuje s kojim će nas činjenicama upoznati, određujući njihov redoslijed, raspored, važnost i kontekst. Jer historičari su ti koji su procijenili važnost Cezarovog prelaska preko Rubikona i ustanovili ovaj čin preko majušnog potoka historijskom činjenicom, dok prelazak miliona drugih preko istog potočića nema nikakav značaj, niti bilo koga zanima. Grčki glasnik Filipid pretrčao je od Maratona do Atine 42 km kako bi javio o velikoj pobjedi Atinjana nad Persijancima 490. god. p.n.e. U spomen na taj događaj, kasnije je u atletici uvedena najduža trkačka disciplina: maraton. Prvi je održan 1896. na obnovljenim modernim Olimpijskim igrama u Atini. Stotine atletičara je potom istrčalo

ovu dužinu, ali nijedan nije postao historijska ličnost. Kao što Džesi Owens nije jedini crni atletičar koji je osvojio četiri zlatne olimpijske medalje, ali su ga historijske okolnosti vezane za Hitlera i Olimpijadu u Berlinu 1936. godine, učinile značajnom ličnošću historije u kontekstu nacističkog učenja o arijevske rasi i Hitlerovom napuštanju stadiona kako ne bi morao uručiti medalje crnom atletičaru.

Sušтина je u tome što istoričar nužno mora biti selektivan u odabiru činjenica. Posebno u istraživanju perioda novije historije u kojem se bukvalno nalazi u okeanu činjenica. Tu se on nalazi pred teškim izazovom otkrivanja malobrojnih bitnih činjenica koje se trudi da pretvori u historijske i ne manje teškim zadatkom da eliminiše brojne nebitne činjenice. Posebno ako ne želi da robuje dogmi tradicionalne historiografije XIX vijeka po kojoj se historija sastoji od maksimalnog broja neoborivih i objektivnih činjenica. Ilustrativan je primjer istoričara *Delingera* koji nije želio da piše na osnovu nepotpune građe, a za njega je svaka građa bila nepotpuna. Naravno, nije napisao nijednu knjigu iako ga mnogi smatraju najslavnijim upravnikom *Kraljevske katedre za savremenu historiju* na Kembridžu. Ako bi željeli da na suprotan način postavimo problem, onda bi se donekle mogli složiti sa američkim istoričarem Karl Bekerom (Carl Becker) koji je još 1910. godine provokativno tvrdio: „Historijske činjenice za istoričara ne postoje sve dok ih sam ne stvori”, misleći pri tome da kult činjenica kojim su bili opsjednuti pozitivisti apstrahujući realnost da su one u suštini, ipak, odabir iz mnoštva kojem su istoričari davali smisao i značenje. Međutim, kao što ne znači da neki predmet, ako se posmatra iz različitih uglova, ima bezbroj oblika ili da nema nikakav oblik, tako ni interpretacija činjenica koja je nužno subjektivna ne znači da ona nema svoje objektivno značenje. Obaveza istoričara je da poštuje činjenice, da navodi tačne podatke, da nastoji da nam pruži sve poznate i dostupne informacije koje su relevantne za temu koju istražuje.

Pošto smo definisali, šta jeste historijska činjenica¹, posebno se čini važnim da pokušamo definisati:

b) da li je Sandžak konstruisana, domišljena ili objektivna činjenica?

Ovdje imam na umu sljedeće: Kada se prelistaju leksikoni, enciklopedije i savremena istoriografska literatura, pojam “Sandžak” se najčešće definiše kao “administrativno-teritorijalna oblast”², koja nije zvanično priznata kao administrativna cjelina u Srbiji i Crnoj Gori.

Negdje od XIX vijeka, Novi Pazar ulazi u sve svjetske enciklopedije kao sinonim za Sandžak, kada je 1878. godine cijela regija dobila status *corpus separatum* i stavljena pod međunarodni protektorat kao Novopazarski sandžak. Treba naglasiti da je Novi Pazar, kao urbano središte, posve iskustvena zajednica, čiji se demografski razvoj može pratiti od *Popisa Krajišta Isa-bega Ishakovića*, koji je sačinjen 1455. godine, kada je popisano 90 naselja koja danas pripadaju Novom Pazaru.³ To je dakle urađeno nakon nepune dvije godine pošto su Osmanlije osvojile Carigrad i malo je gradova na Balkanu i uopšte u Evropi koji imaju toliko vidljiv kontinuitet urbanog naselja. Uz to, pojam se obavezno vezuje za osmansku administrativno-teritorijalnu jedinicu, koja u izvornom značenju znači bajrak (zastava). Pri tome se ne kaže da je i riječ “bajrak” osmanskog porijekla ali se navode opštine koje mu

¹ Vidi više o tome: Rastoder Šerbo: *Buduća prošlost, Uvod u historiju sa osnovama historije historiografije*, Podgorica- Nikšić 2011, str. 434.

² Vidi: <https://sh.wikipedia.org/wiki/Sandžak> (22. 08. 2021) *Sandžak* (kome ime dolazi od turske riječi sancak, naziva za *osmansku administrativnu jedinicu*), a izvorno znači *bajrak (zastava)*, je *nezvanična geografska oblast koja se nalazi u Republici Srbiji i Crnoj Gori. Sandžak nije zvanično priznat kao administrativna celina u Srbiji i Crnoj Gori.*

³ Vidi više: Šaćirović Selim, Ličina Fehim, *Demografska kretanja u Novopazarskom kraju*, (rukopis dostavljen na recenziju 2021.godine).

pripadaju: Novi Pazar, Tutin, Sjenica, Priboj, Prijepolje, NovaVaroš (Srbija) i Bijelo Polje, Berane, Andrijevića, Plav (Gusinje), Rožaje (Crna Gora), te da je to teritorija koja obuhvata 8.686 km², gdje je prema popisu iz 1991. godine živjelo 436.000 stanovnika. Od tih, 298.000 (62%) su bili Bošnjaci (do tada nacionalno opredijeljeni kao “Muslimani”), a 138.000 (36%) Srbi i Crnogorci.⁴ Šta se iz navedenih podataka može zaključiti? Prvo, da “Sandžak” kao administrativni pojam ne postoji na prostoru Srbije i Crne Gore. U Srbiji se u zvaničnoj administraciji koristi pojam “Raški okrug”⁵, dok se u historijskoj nauci koristi pojam “Stari Ras”⁶.

Drugo, ako nešto ne postoji kao savremeni administrativni pojam, može li se uopće govoriti o “historijskoj činjenici”? Mnogo je toga, što je “nekada bilo” a danas ga nema ili ga ima pod drugačijim imenom, ali nema mnogo toga “čega je bilo” a nadživjelo one koji to osporavaju. Odgovor nalazimo i u činjenici da se, bar nama znano, doktorske disertacije iz oblasti, ne samo historijske nauke s pravom definišu isključivo tako da u naslovu imaju pojam “Sandžak” kao historijski i geografski pojam i samim tim nespornu činjenicu⁷. Ako je to tako, kako se može objasniti činjenica da “Sandžaka” (ne)ma u sadašnjosti a da ga ima u prošlosti? Odnosno, je li u pitanju alhemija uma ili odbijanje da se vidi ono “što jeste”? Da bi se dao precizan odgovor na ovo pitanje nužno je razjasniti šta Sandžak jeste u prošlosti i da li je moguće da “nestane” iz sadašnjosti? Odnosno, pitanje svih pitanja je:

⁴ Ibid.

⁵ Ibid, *Raški okrug* se nalazi u jugozapadnom delu Republike. Obuhvata opštine: *Opština Kraljevo* mesto *Kraljevo*; *Opština Vrnjačka Banja*, mesto *Vrnjačka Banja*; *Opština Raška* mesto *Raška*; *Opština Novi Pazar* mesto *Novi Pazar*; *Opština Tutin* mesto *Tutin*; *Ima ukupno 300.234 stanovnika. Sedište je u gradu Kraljevu.*

⁶ Vidi: Živković Milutin D., *Sandžak 1941-1943*, doktorska disertacija, Beograd 2017.

⁷ Vidi: Živković Milutin D., *Sandžak 1941-1943*, doktorska disertacija, Beograd 2017; Miladinović Jovo, *Military Mobilizations and Local Communities in the Sandžak (1900s-1920s)*, an der Philosophischen Fakultät der Humboldt-Universität zu Berlin, 2020.

c) Ako je Sandžak složena historijska činjenica, koje su glavne odlike te činjenice?

Prvo, morali bismo objasniti zašto mislimo da se radi o “historijskoj činjenici”, pa uz to još “složenoj”? Definisali smo činjenicu kao iskustven podatak, nezavisan od zaključka. Valjda nije potrebno dokazivati da u nekoliko hiljada napisanih knjiga o Sandžaku stanuje viševjekovno iskustvo života i rada na tom prostoru. I da među autorima tih knjiga, zapisa i natpisa o Sandžaku, najmanje ima autora, koji nacionalno pripadaju Bošnjacima, što je nedvosmislena potvrda da se ne radi o intelektualnoj konstrukciji, nego o vidljivoj činjenici. I da se samim tim ne piše o nečemu “čega nema”, nego najčešće o onom “što je bilo”. To nedvosmisleno ukazuje da je “Sandžak” prepoznat kao neupitna historijske činjenica unutar historijskog konteksta koji ne ostavlja prostora za domišljanje ili nasilnu konstrukciju. Dakle, ako smo nedvosmisleno utvrdili da je Sandžak “historijska činjenica” moramo razjasniti zašto je “složena historijska činjenica”, tim prije, što smo naveli “Međutim, kada se radi o, tzv., složenim historijskim činjenicama ili događajima o kojima nemamo neposrednu informaciju u izvoru, do informacije se dolazi posrednim putem. Primjenjuje se princip dedukcije (od općeg ka posebnom).” Primjenom navedenog obrasca, lahko ćemo utvrditi da se u svim bitnim odlikama jedne činjenice (prostor, vrijeme i sadržaj) ne radi o homogenoj i linearnoj pojavi. Sa stanovišta **prostora**, radi se o području u središtu Balkana kojim su kao takvi dominirali svi historijski subjekti prisutni na ovom prostoru od carstava (bizantijsko, osmansko, austro-ugarsko) do modernih nacionalnih država (Srbija i Crna Gora). Dok jedna od njih (Srbija), taj prostor doživljava nukleusom nastanka “svoje” države (Raška) i kao takav se čini posebno važnim segmentom državnog kontinuiteta, dotle su drugi na ovaj prostor gledali kao na prostor “granice” i kao takav ga posmatrali prevashodno kao ponton svojih geostrateških interesa. Unutar ta-

kvog prostora se razvio, nastao i opstao “Sandžak” kao historijska, geografska, demografska i kulturna činjenica. Kako i zašto? Uobičajeno objašnjenje polazi od stanovišta da je “Naziv Sandžak turskog porijekla (od turske riječi sancak, što znači zastava odnosno bajrak). Sandžak je označavao vojnu i administrativnu oblast, u početku prvog stepena, a od 1361. godine, kada se pojavljuju beglerbegluci (pašaluci, ejaleti) je transformisan u oblast drugog stepena po važnosti. Na čelu Sandžaka je postavljan namjesnik Sandžak-beg, koji je imao u svojim rukama vojnu i civilnu vlast i koji je pri imenovanju dobijao od sultana kao simbol vlasti ‘sandžak’ (zastavu), pod kojim je u svojoj oblasti okupljao određeni broj vojnika. Sandžaci su nastajali na sljedeći način: ‘Turci su na osvojenoj teritoriji Vizantijskog carstva zatekli vojne jedinice zvane ‘teme’, koje su za odbranu države ili za ratne pohode davale određenu vojnu jedinicu. Oni su zadržavali zatečenu vojnu organizaciju, s tim što su joj davali svoje ime (to jest sandžak)’. Zanimljivo je da je Novopazarski sandžak jedini od mnogobrojnih sandžaka iz okvira bivše Osmanske imperije, koji je do dan danas zadržao to ime. Tako je, primjera radi, 1865. godine u Osmanskom Carstvu bilo 123 sandžaka organizovanih u 55 vilajeta, od čega ih je u Bosanskom vilajetu bilo, njih sedam. Pa ipak od svih njih, u sadašnjem vremenu, u svakodnevnoj korespondenciji, kako među ljudima svih nacija i vjera, tako i u međunarodnoj diplomatiji, u Ujedinjenim nacijama i drugim međunarodnim institucijama, sačuvan je samo jedan Sandžak. To je onaj koji označava prostor koji je 1877. godine izdvojen iz Bosanskog i pripojen Kosovskom vilajetu, a koji je odlukom Berlinskog kongresa i Berlinskim mirovnim ugovorom i dalje ostao u sastavu Osmanskog carstva, kao međuprostor između Bosne i Hercegovine, tada okupirane od strane Austro-Ugarske, na jednoj, te kneževine Srbije, Kosova i Crne Gore, na drugoj strani, obuhvatajući 11 tadašnjih kaza (srezova): Taslidžu (Pljevlja), Priboj, Prijepolje, Donji Kolašin, Bijelo Polje, Berane, Rožaje, Novi Pazar, Sjenicu, Novu Varoš i Mitrovicu. Prostor Kolašina, koji

je od 1373. godine bio u satavu Bosanske sredjovjekovne države, a grad Kolašin od svog nastanka, u satavu Hercegovačkog sandžaka, sa sjedištem u Taslidži, izdvojen je odlukama Berlinskog kongresa, i juna 1878. godine pripojen Knjaževini Crnoj Gori. U sastav Bosanskog ejaleta, kasnijeg vilajeta, odnosno Novopazarskog sandžaka do 1868. godine, nalazila se i Gusinjska kaza, koja je do 1836. godine imala status kapetanije. Ona je 1867. godine izdvojena iz Bosanskog i pripojena Kosovskom vilajetu.”⁸

Navedenim činjenicama nedostaje samo jedno objašnjenje, isprovocirano logičnim pitanjem: Ako se Sandžak vezuje za dominaciju osmanske vlasti, počev od XIV vijeka, znači li to da on prije toga nije postojao i da li je moguć historijski kontinuitet ovoga prostora u punoj vertikali od prvih naseljenika do današnjih dana? Odnosno, da li se radi o “silovanju historijskih činjenica” u pokušaju uspostavljanja kontinuiteta, tim prije, što izuzev nekih naznaka iz XIX i XX vijeka ovaj prostor nije prepoznavan kao posebnost. Ako bi se pozvali na Fernana Brodela i njegovo razumijevanje prostora, shvatili bi da je to statična kategorija koja utiče na život ljudi i egzistira kroz nazive dobijene od ljudi koji na njemu žive. Drugim riječima, prostor je nepromjenljiv (u historijskom smislu), dok je promjenljiv način na koji ga ljudi imenuju. Sandžak u tom smislu nije nikakav izuzetak, izuzev činjenice da je to ime sačuvano u vertikali od prvog pomena do današnjih dana. Postavlja se pitanje: Zašto? Po nama, odgovor na ovo pitanje ne treba tražiti u geografiji, nego u demografiji. U geografskom smislu radi se o brdsko-planinskoj oblasti u kojoj je stanovništvo nužno bilo okrenuto stočarstvu i poljoprivredi kao glavnim privrednim granama. Kao što je u historijskom, tako i u demografskom smislu, ovo područje je bilo prostor “granice”. Na njemu se “susreće” raznolikost jezika, vjere, običaja i kulture uopšte. Samim tim, ono se odvaja “raznolikošću” od ostalih okolnih područja i vremenom

⁸ Vidi: <https://sh.wikipedia.org/wiki/Sandžak> (22.08.2021).

se takva raznolikost počinje prepoznavati kao posebnost. Odmah treba naglasiti da zasluge za tu “raznolikost” nema niko od nas, nego historija i vrijeme. Naša “zasluga” se može svesti samo na to da je vidimo, prepoznamo i njegujemo. Zato zavirimo kako su to “prepoznavali” oni prije nas.

U tom kontekstu, često se u literaturi spominje djelo Ipena (*Novi Pazar und Kosovo*), koje je objavljeno u Beču 1892, potom u Sarajevu 1894, veoma često kvalifikovano kao “priručnik bečke diplomatije za vođenje anti-srpske politike i dokazivanja nekakve etničke i druge posebnosti Sandžaka”. Ipen je u svom djelu naglasio: “da stanovništvo stare Raške pripada najvećim dijelom bosanskom plemenu...” Tako je postavljena tvrdnja da stanovništvo Priboja, Pljevalja, Prijepolja, Kolašina, Bijelog Polja, Berana, Nove Varoši, Sjenice, Novog Pazara, Mitrovice i Rožaja - varoši Stare Raške – pripada najvećim dijelom “bosanskom plemenu” i da ovu oblast treba pripojiti Bosni i Hercegovini⁹. Bez obzira što se navedenom stavu nema šta dodati, ipak ne može da se ne primijeti da i u putopisu Irbijeve i Mekenzijeve, koje se ne mogu dovesti u naprijed navedeni kontekst, već naprotiv, jasno stoji označen pojam “bosanska granica” za prostore koji se graniče sa Novopazarskim sandžakom kao dijelom Bosanskog ejaleta¹⁰. Zanimljiva je opaska Irbijeve da je granica između “Bosne i Arnautluka” Rožaje, ali i to da ćete naći “Arnautske izmiješane s Bošnjacima svuda ovuda, čak do Sjenice¹¹”. Također, isti putopisac bilježi zanimljiv odgovor na pitanje: “Koju službu vi Bošnjaci više

⁹ Vidi: Dašić Miomir, *Administrativno-teritorijalni položaj Stare Raške u doba Turske vladavine i nastanak imena Sandžak*, Oblasti Stare Raške krajem XIX i početkom XX veka, Zbornik radova sa naučnog skupa povodom osamdesetogodisnjice oslobođenja mileševskog kraja od turske vlasti, Prijepolje 1994, str. 29.

¹⁰ Vidi: Mekenzi G. Mjur, A.P. Irbi: *Putovanje po slovenskim zemljama Turske u Evropi*, Beograd 1968, fototipsko izdanje Beograd 2007. Tako u putopisu stoje i sljedeći naslovi:” Iz Arnautluka u Bosnu, 223; Bosanska granica iz Novog Pazara u Tutin 251; Bosanska granica iz Tutina u Rožaj 261; Bosanska granica iz Rožaja u Peć 274.

¹¹ Ibid, 254

volite, nizamsku ili bašibozučku? Sagovornik (čauš) odgovara, 'vatreno': 'Ne nizamsku; nećemo ništa posla da imamo sa nizamom; ali Bašibozuci to su valjani ljudi, pa uvijek imaju dobre konje i lepo ruvo.' 'Da li je sultan kadgod podigao nizame u Bosni?' – uslijedilo je novo pitanje. -Nije, niti može; Bošnjaci neće da daju nizame. 'Kako to?' Upitasm'o, 'Arnauti daju nizame.' 'Pa nek daju ali Bošnjaci neće.' 'Pa ko misliš da su bolji junaci, Arnauti ili Bošnjaci?' 'Počuj', reče on, 'Arnauti su junaci na pušci, a Bošnjaci na pušci ne vrijede ništa; ali *su Bošnjaci na konju junaci - hu, tu nema im para u celome svetu.*' U daljini se ukazaše planine Vasojevića, te nas to dovede da promenimo predmet razgovora pa ga zapitasm'o da li je on ili neko od njegovih drugova vojevao na Vasojeviće prošle godine. On reče 'Mi nismo ali Arnauti jesu'. 'Pa kakvi su junaci Vasojevići?' 'Dobri-vrlo dobri; junaci i kao Arnauti na pušci' -A da l' su oni isti junaci kao Arnauti? 'Kao muslomanin on ne htjede da dopusti ovo već reče da su Arnauti bolji. Željesmo da čujemo šta će on kazati, pa ga zapitasm'o da li je istina da Vasojevići od pre nisu pripadali Crnoj Gori i da li je istina da su se tek prije trijest godina i Brda oslobodila. 'Jeste', on odgovori, 'oni nisu pripadali staroj Crnoj Gori, ali su sada svi zajedno slobodni'¹².

Prema podacima Ipena za 1887-88. godinu, u Novopazarskom sandžaku je živjelo 90.354 muslimana i 71.513 nemuslimana. Po kazama je to izgledalo¹³:

¹² Ibid, 255

¹³ Podaci preuzeti iz: Mr Avdić Avdija, *Prilog proučavanju iseljavanja Srba iz novopazarskog Sandžaka 1850-1912*, Novopazarski zbornik 13, 1989, str. 111-123.

kaza	muslimani	nemuslimani	ukupno
Pljevlja	12.080	10.965	23.045
Prijepolje	6.000	10.344	16.344
Bijelo Polje	20.236	6000	26.236
Kolašin	7.732	4.642	12.374
Sjenica	13.158	7.952	21.110
Nova Varoš	2.808	7000	9808
Novi Pazar	18.904	15.102	34.006
Berane	1000	7000	8000

Rožaje	8.436	2508	10944
Ukupno	90.354	71.513	161.867

Koristeći se statističkim podacima G. Gravjea, mr Avdija Avdić je napravio sljedeću tabelu kretanja stanovništva na području Novopazarskog sandžaka:¹⁴

1865				1892		1911	
muslimani		nemuslimani		musli- mani	nemusli- mani	musli- mani	nemusli- limani
Br.kuća	Br.muških glava	Br.kuća	Br.muških glava	ukupno	ukupno	ukupno	ukupno
8.544	30.971	7.625	44.374	90.444	70.911	126.972	90.461

Prema podacima I. Kosančića, iseljavanje Srba (pravoslavni) iz krajeva pod turskom vlašću bila su najintenzivnija u periodu 1837-1844, 1850-1870, 1875. i sve manje od 1880.¹⁵ Pravoslavni su se uglavnom iseljavali ka Srbiji, dok je bilo primjera da se iz područja koja su bila na granici (Bijelo Polje, Kolašin, Berane) useljavali u Crnu Goru. Intenzivan demografski

¹⁴ Ibid, 111.

¹⁵ Vidi: Kosančić Ivan, *Novopazarski sandžak i njegov etnički problem*, Beograd 1912., str. 54; Mr Avdija Avdić, n. d., str. 111.

transfer u kojem su brojni muhadžiri sa područja sa kojih je bila potisnuta osmanska vlast naseljavani na prostore gdje je ta vlast još uvijek opstajala i s druge strane pravoslavnih sa područja gdje je ta vlast opstajala na područja slobodnih (hrišćanskih) država bio je permanentan proces u XIX vijeku koji je kulminirao krajem tog i početkom XX vijeka. Da bi se problem u cjelini razumio mora se posmatrati čitav prostor Balkana a ne neki njegov pojedinačni dio i izvesti zaključak da se tome nije niko protivio. Naprotiv, tako nešto se smatralo logičnim, opravdanim, pa čak i poželjnim.¹⁶ Slične tvrdnje iznosi i Gaston Gravje.

Ramatrajući porijeklo stanovništva Novopazarkog sandžaka, Gravje piše:

“To stanovništvo je srpske krvi, tipa i jezika, ali se deli, onako kao u Bosni – samo bez katolika, na dva vrlo odsečna elementa: s jedne strane muslimani, a s druge pravoslavni hrišćani. Jedni se nazivaju Turci, a drugi Srbi: jedni vele da govore ‘bosanski’, a drugi ‘srpski’. Muslimani imaju skoro celokupno eksploatisano zemljište. Za tu zemlju hrišćani im plaćaju zakupninu. Muslimani najradije stanuju po varošima a hrišćanin uopšte ostaje seljak. Za razliku od Istoka Sandžaka, često je ovde vrlo teško da se razlikuje hrišćanin od muslimanina, naročito s leve strane Lima, jer u opšte i jedni i drugi nose skoro istovetno odelo: samo korak i držanje mogu da pomognu za raspoznavanje. Iako su fanatičniji nego ma koje drugo stanovništvo evropske Turske, ma da su puni preziranja i gnušanja prema ‘Vlasi-

¹⁶ Vidi: Avdić Avdija, *Prilog proučavanju iseljavanja Srba iz novopazarskog Sandžaka 1850 do 1912*, Novopazarski zbornik 13, 1989, 111-123; Kosančić Ivan, *Novopazarski sandžak i njegov etnički problem*, Beograd 1912; Pejović Đoko, *Iseljavanje Crnogoraca u XIX vijeku*, Titograd 1962; Čubrilović V., *Odabrani historijski radovi*, Beograd 1983; Bandžović Safet, *Iseljavanje muslimana Carne Gore u Tursku I I II*, Matica muslimanska, Podgorica 2011; Avdić A., *Opšti pogled na migraciona kretanja muslimanskog stanovništva na Balkanu od kraja XIX vijeka do zaključenja jugoslovensko turske konvencije 11. jula 1938*, Novopazarski zbornik 9, Novi Pazar 1985.

ma', ipak se ovi muslimani slažu sa njima, i pri svoj pošti prema sultanu, pokazuju nepoverenje i antipatiju prema vlastima koji predstavljaju ljudi druge rase, i u isto vreme hrane zlobu, duboku mržnju prema susedu koji je na njihovim vratima uzeo Bosnu. Instinkt rase se ovako održava vrlo živahan, čak i kod ovih preobraćenih Srba, ubeđenih muslimana, koji, bez svakog nacionalnog osećanja, očuvali su prkosni ali u isto vreme konservativan duh, zaljubljen u nezavisnost, i neprijateljski raspoloženi mešanju s polja. Bosanski muslimani, kako se oni zovu zvanično, ili, Turci kako ih nazivaju hrišćani, dele se i sami na dve kategorije: urođenici i useljenici, ili 'muhadžiri'. Prvi imaju najbolje zemljište i najveće 'čifluke': najobičnije stanuju po varošima gde žive od prihoda svojih dobara; najčešće stanuju u blizini centra; izvesne familije, koje sastavljaju kao neku staru aristokratiju, zauzimaju počasna mesta i zvanja; drugi, manje imućni, privikli su se pojedininim zanatima (sarači, berberi, potkivači). Ovaj stari elemenat, isto onako u ostalom kao i u Bosni, na putu je materijalnog propadanja, a s druge strane i ove velike familije, jedna po jedna iščezavaju putem degeneracije za kojom ide nestajanje. Ali muslimanska masa nije ni najmanje na putu iščezavanja, naprotiv, ona se uveličavala bez prekida usled mnogobrojnih preobraćanja, prisilnih ili slobodno primljenih, koja su se zbivala čak do sredini XIX veka (naročito u oblasti Kričaka između Lima i Tare). Ona je šta više dobila jedan vrlo važan pridodatak u doseljenim muslimanima iz susednih zemalja (Srbije, Crne Gore, Bosne, Hercegovine), koji su želeli da ostanu u zemlji kojom će vladati zakon sultana, zemlji koja je istovremeno blizu njihovog rodnog mesta, koja je iste prirode, iste rase, istog jezika, onakva, najzad, gde se ne osećaju u tuđini. Tako za vreme XIX veka, Sandžak je služio kao sklonište velikoj većini muslimana srpske rase, koji su redom ostavljali dinarske zemlje koje su prešle u ruke raznih hrišćanskih država. Svakad kadgod je jedan komad sultanove vlasti padao u ruke hrišćana, uvek su ovde prispevale njihove mase. Najstariji su, izgleda, oni, u ostalom

u vrlo malom broju, koji su došli iz srpskih varoši u početku prošlog veka.”¹⁷

Gravje tvrdi da je useljavanje muhadžira u ove krajeve značajno obilježilo karakteristike i raspored stanovništva:

“Mnogo važniji je bio kontigenat koji su dali useljenici iz oblasti koje sada drži Crna Gora (naročito Kolašin i Nikšić). Najzad, u početku okupacije Bosne i Hercegovine ulazio je jedan nov talas muhadžira iz ove dve zemlje, najviše iz Gackog, i u opšte se naselili o javnom trošku, kako na Kosovu tako i po severnom i zapadnom Sandžaku. Pokret imigracije je izgledao skoro završen u početku ovog veka, ali sasvim nedavno, odmah po aneksiji¹⁸ ove dve pokrajine, on je znatno pojačan. Od 1909-1911. godine 450 muslimanskih porodica, došavši iz Bosne i Hercegovine, naselile su se u Sandžaku, od kojih 185 na Zapadu Lima. 110 u donjoj dolini Lima, a oko 50 u oblasti Nove Varoši, to jest u samim onim oblastima u kojima, bez varoši, muslimanski elemenat bio je potpuno odsutan ili jedva predstavljen. Ovi doseljenici, u varošima, zauzimaju zasebne kvartove, usamljene, na periferiji. Dosta ih je zanatlija: snažan elemenat, oni su već uspeli, naročito oni koji su došli iz Hercegovine, da u svoje ruke zauzmu jedan veliki deo trgovine. U poljima oni sastavljaju nova sela, zasebna grupisanja, obično vrlo bednog izgleda, najčešće vrlo uzdignuta i bez vidnog dodira sa ostalim stanovništvom.”¹⁹

Iako tvrdi da se za sada ne mogu dati precizni podaci o broju stanovnika, Gravje je ipak skicirao njihov raspored: “Ako je sada još nemoguće saznati sa preciznošću broj stanovništva kao i tačnu srazmeru dvaju elemenata, utvrđena je bar njihova raspodela. Onoliko koliko mi je to bilo moguće

¹⁷ Gravje Gaston, *Novopazarski sandžak*, SKZ, septembar 1912, III Naseljenje.

¹⁸ Misli na aneksiju BiH 1908.

¹⁹ Ibid.

da proverim na licu mesta i karti, navođenja Cvijićeve su tačna. Ono što po ispitivanju odmah pada u oči to je da je najveći deo zemljišta, naročito Zapad, zauzet pravoslavnim elementom, čistim od svake mešavine, dok je muslimansko stanovništvo rasejano u ostrvca više ili manje velika, najčešće mešovitog tipa, i najviše u susedstvu granice. Levo od Lima muslimani sačinjavaju znatnije grupe samo u donjem toku Čehotine, Poblačnice i Usti-bara, to jest u neposrednom susedstvu Bosne. Duž crnogorske granice, oblasti Kričaka, između Stožera i Tare i Vraneša (Donji Kolašin) imaju podjednako vrlo istaknut muslimanski tip. Dolina Lima je sva u rukama hrišćanskog elementa, samo po izuzetku varoši, okoline Brodareva i male doline Milješeva. Naprotiv sa istoka Lima srazmera je obrnuta. Samo oblasti blizu srpske granice (Stari Vlah sa Novom Varoši) i crnogorske (Vasojevići sa Beranima) sačuvale su skoro sasvim čist srpski tip. Između ove dve grupe, s obzirom na muslimanske centre Sjenicu i Novi Pazar i na prisustvo Arnauta u Pešter i Rožaje, naročito s obzirom na kritičnu situaciju koja se stvara za njega u jednom ovom susedstvu, hrišćanski elemenat je pretrpeo znatan ustuk. Tek oko Raške i Ibra, u zoni obrađivanja, preko i ispod visoravni ratobornih pastira, u blizini srpske granice, opet se pojavljuje dominirajući, mada znatno proređen.²⁰

Zanimljivo je njegovo zapažanje vezano za beransku kotlinu i Vasojeviće: "Pored svoje srazmerno male površine, pored svoga zabačenog položaja, u jednoj od najuzvišenijih planinskih grupa Poluostrva, beranska kotlina, niska, vrlo zaklonjena, sa plodnim zemljištem, dobro navodnjavana, izgleda da je od vajkada bila centar privlačnosti. Stalne borbe kojih još i u našim danima ima, to dovoljno potvrđuju. Stanovništvo koje ga naseljava, sada skoro isključivo hrišćansko, sišlo je sa visija Crnogorskih Brda, od prilike pre dva veka. Ono pripada velikom plemenu Vasojevića, čiji je centar u

²⁰ Ibid.

Crnoj Gori Andrijevića. Vasojevići u Turskoj, prema svojim saplemenicima, koji su ostali u crnogorskim planinama, jesu Donji Vasojevići. Oni su očuvali isti tip, iste običaje, iste navike: to je jedno isto stanovništvo s jedne i s druge strane granice. Oni stanuju u 48 sela, rasejanih u grupama od 2-3 kuće najviše, čak do samog dna kotline, gde su, razume se, najmnogobrojniji... I ako su postali zemljoradnici, Donji Vasojevići nisu zato napustili svoj tradicionalni život. Uvek ostaju donekle gorštaci i stočari. Bogati u stoci, oni imaju svoje pašnjake; jedni levo od Lima: na Bjelašnici, na Crnom Vrhju i u oblasti Šiške na crnogorskom zemljištu; a drugi desno od reke: na Smiljevici u oblasti Krčeva. Sasvim kao u brdima, svako selo gore ima svoje 'katun', koji se danas raštrkava u 'stanove'. Stoka stanuje na planini skoro cele godine, ona se obično dogoni kući samo za vreme prolećnih meseci, i vraća se gore čim se kosidba svrši. Uopšte, samo krupna stoka provodi zimu u donjim selima."²¹

Za oblast Bihora i Donjeg Kolašina, Gravje iznosi sljedeće podatke: "To je zato što je sada ovde stanovništvo u najvećem delu muslimansko. Ovi muslimani su većinom došljaci. Posle aneksije sadašnjeg Gornjeg Kolašina od strane Crne Gore (zauzet 1857-1863, a predat Berlinskim kongresom 1878), svi muslimani koji su tamo stanovali povukli su se i sišli su da se nastane u kraju koji obrazuje današnji Donji Kolašin su očuvali prema Crnogorcima silnu mržnju, ali u isto vreme, doneli su iz svog zavičaja svađalačku, ratničku, naprasitu i nedisciplinovanu ćud. Starinske tradicije, krvna osveta i otmice su uvek kod njih u punoj snazi. Oni održavaju istovremeno organizaciju na plemena i velike familije, ali bez očevidnih manifestacija koje su nekad posvećivale staro jedinstvo. To je gorštačka rasa, vrlo lepo razvijena, gorda sa svoje lepote, sa nečim mačjim u svome držanju, oporim u glasu, oštrim u pogledu, vrlo neznalička, vrlo fanatička, koja voli razbojništva, ne

²¹ Ibid.

odvaja se nikad od svoga oružja, nepoverljiva prema strancima kao i prema vlastima, od kojih je uvek daleko živela i kojima se pokorava silom, ona mnogo podseća svima svojim crtama na albanski tip sa kojim su često hteli da je pomešaju.”²²

Za muslimansko stanovništvo u oblasti Bijelog polja i Bihora, Gravje tvrdi da su zadržali instituciju zadruga u kojima je bilo od 50-60 članova: “Ona sačinjava jednu celinu, ona se pokorava jednom starešini, grupiše se oko jednog ognjišta nosi jedno isto ime i skoro uvek sama obrazuje jedno ‘selo’ koje nosi ime same familije.”²³

S pozivom na Gravjea, Mustafa Memić, objelodanjuje podatke po kojima je oktobra 1911. godine na području devet srezova Novopazarskog sandžaka živjelo 170.055 Bošnjaka – muslimana i da je njihovo učesće u ukupnoj strukturi stanovništva bilo 63,4%, odnosno 86,1% u gradovima.²⁴ Etnografijom “Stare Srbije” bavio se i britanski konzul u Prizrenu Sent Džon. Podatke o tome je objavio 1880. godine. Stavovi po kojima je ustvrdio da je većina tamošnjeg stanovništva “muslimanska” su naišli na osporavanje kod srpskih intelektualnih i političkih elita, posebno zapažanje da je značajan dio slovenske elite prešao u islam kako bi zadržali svoja dobra. U tom smislu se ovim navodima britanskog konzula oponiralo sljedećom argumentacijom: “Najzad, i to je čak moguće da bi ovi ljudi ubuduće pred podobnom alternativom podobno istupili, staroj se veri vratili, ali ja sumnjam u preporuku argumenata, koji bi se na ovakvim pretpostavkama osnivali, a svakako su protivni načelu verozakonske ravnopravnosti. Oni Bošnjaci npr.

²² Ibid.

²³ Gravje Gaston, *Novopazarski sandžak*, Srpski književni glasnik 1913, str. 46.

²⁴ Memić Mustafa, *Geneza muslimana u Sandžaku i njihova kretanja kroz historiju*, “Društveni i državnoopravni kontinuitet Sandžaka”, Zbornik radova sa naučnog skupa održanog 22-23. aprila 1995., Sarajevo 1996, str. 688.

koji u vreme turske navale, više mariše za svoja imanja no za svoju veru, čuveni su danas sa čvrstoće i vernosti propisima korana” – tvrdilo se u reago- vanju nastalom povodom objelodanjivanja istraživanja britanskog konzula.²⁵ U ovim “statističkim tablicama” objavljeni su podaci za prizrenski, pečki, gusinjski, vučitrnski, prištinski, tetovski, skopski i kumanovski okrug.

Za Gusinjski okrug se navodi sljedeća struktura “muškog” dijela popu- lacije: 230 arnautskih kuća, odnosno 920 “Arnauta muških”, 1032 “srpske kuće”, odnosno 5200 “srpskih muških”, ili ukupno muških 6120, od čega muslimani, računajući tu i Cigane čergare 3620, pravoslavnih 2500. Ovako izvedena “statistika” upućuje nas na zaključke da je u ovom periodu na po- dručju Gusinjskog okruga živjelo najmanje 12.000 ljudi (uključujući i žene koje su svakako činile najmanje 50% populacije), da je podjela na “srpske” i “arnautske” izvedena samo po osnovu “jezika” i da su ukupni podaci stvar procjene u čiju pouzdanost možemo sumnjati ali je i teško osporiti.²⁶

Opasnost apsolutizovanja stavova putopisaca i statističara koji su sazna- nja crpili uglavnom od domorodaca može se relativizirati i stavom, bez po- ziva na izvore: “A što se tiče etničke strukture stanovništva Stare Raške i najnovijim etnografskim ispitivanjem utvrđeno je da su pojedina naselja poslije 1878. godine imala izrazito većinsko muslimansko stanovništvo koje je bilo porijeklom srpsko i da su Srbi masovnije prelazili na islam uglavnom od XVIII vijeka pa sve do 1912. godine. U tom periodu i proces islamizacije Srba odvijao se nasilnim sredstvima. Tako je islamizacijom i zatim masov- nim doseljavanjem muhadžira iz BiH i Crne Gore (poslije 1878) oslobođe- nje – oblasti Raške 1912. godine zateklo nešto vise muslimanskog stanov- ništva, ali ono nije toliko brojnije kako se to u posljednje vrijeme politički

²⁵ Vidi: Srpske novine, 8. mart 1881, br. 53, Etnografija Stare Srbije.

²⁶ Vidi: Srpske novine, 8. mart 1881, br.53, Statističke tablice stanovništva Stare Srbije.

tendenciozno prikazuje od pojedinih stranačkih muslimanskih prvaka.”²⁷

Iako razumijemo, da su citirani “naučni stavovi” bili “akademska ispo-
moć” bosanskom ratu koji je tada (1994) bjesnio, ipak žalimo što su slič-
nim konstrukcijama uvijek izostaju ključna naučna pitanja poput: Zašto
se muhadžiri masovno sele (na područja Osmanskog carstva) od velikog
bečkog rata 1683. i zašto bi “nasilna islamizacija” uslijedila tek nakon četiri
vijeka otomanske vladavine? Drama “muhadžira” je u tome što su se oni
useljivali na područje “Otomanskog carstva”. Kako se ono smanjivalo od
kraja XVII vijeka tako se njihov broj povećavao. Kada “muhadžir” iz Nikšića
bježi u Mitrovicu, on ne ide na “srpsku ili bilo čiju zemlju”, već u granice
tadašnje države koju je smatrao “svojom”. Otuda tvrdnja da se useljavanjem
“muhadžira” mijenjao etnički sastav stanovništva je samo djelimično tačna,
ako se ne kaže i da se njihovim (ne)voljnim odlaskom drastično izmijenila
i etnička karta gradova u Srbiji, Slavoniji, Lici, Bosni i Hercegovini, Crnoj
Gori, te svim onim krajevima kojima je nekada dominirala turska država
ako se imaju na umu prostori evropske Turske. Apsurdnost ovoj tezi dodatni
smisao daje tvrdnja o “dokazanom srpskom ili nekom drugom poreklu” te
ispada da se etnička struktura mijenjala naseljavanjem “naših”. Problem je
bio u tome što oni nisu imali svijest da su “naši”, te smo mi pozvani da ih
tome “naučimo”. Kako je to u praksi izgledalo pokazuje historija XX vijeka.
A njen smisao zločina i nasilja, bez obzira koliko izgledao apsurdan, korijene
nalazi upravo u navedenom shvatanju. Da ono nije izvedeno iz konkretne
historijske stvarnosti, već iz naknadne konstrukcije te stvarnosti, ubjedljivo
svjedoče zapisi savremenika u kojima nema mnogo onoga što je kasnije tu-
mačeno kao uzrok i osnova antagonizma. Crnogorsko-turska granica u XIX
vijeku je postala simbol tog antagonizma u koji su naknadno ugrađene razli-
čite ideološke konstrukcije. Radilo se o krajevima koji uglavnom nijesu bili

²⁷ Dašić M., n.d. 31.

razdvojeni “prirodnom” granicom, već o područjima na kojima su živjele plemensko-patrijarhalne zajednice suočene sa izazovom dnevne egzistencije te samim tim sklonim nasilju, otimačini i zločinu kao načinu življenja. O uticaju “neprirodne “granice pisao je Kurt Hasert²⁸ “otac crnogorske geografije”, kako nazivaju priređivači ovog njemačkog putopisca i istraživača. O tome kako su granice uticale na život ljudi, Hasert piše:

“Tako ova granica vrši podjelu jednog naroda koji je istog jezika, običaja i vjerovanja, kao i plemenske pripadnosti. Ovu podjelu sve više ističe nova politika koja nastoji da spriječi nacionaliteta sproveden kroz San-Stefanski ugovor. Lako je shvatljivo da svaka zemlja radi na tome da sunarodnike koji žive van njihove političke teritorije pripoje svojoj državi, a strane elemente da asimilira ili ostrani. Zbog toga Crnogorci nijesu pravili nikakve teškoće masovnom iseljavanju muslimana koji nijesu htjeli povinuti vlasti omrznutih hrišćana. U stvarnosti, oštro su se suprostavljali njihovom povratku, a turske vlasti koje su pružile smještaj i pomoć muhamedanskim Srbima iz Nikšića, prekasno su shvatile kakve su dvolične i opasne goste prihvatile. Oni što su živjeli samo od učestvovanja u terorizmu i pobunjivanju naroda, što je bila prava stvar za njihov neobavezan život, huškali su fanatične muslimane Mostara protiv Sultanovih činovnika, kada ovi nijesu htjeli da

²⁸ Hasert Kurt (1868-1947) - njemački geograf, doktor filozofije i profesor na Univerzitetima u Tbingenu, Trgovačkoj školi u Kelnu, Univerzitetu u Drezdenu. Neki ga nazivaju *ocem crnogorske geografije*. Objavio dvije knjige i 17 radova o Crnoj Gori. Istraživao je kartografiju, topografiju, antropogeografiju Crne Gore i njena jezera, pisao putopise. Prvi put je došao u Crnu Goru u ljeto 1891. Objavio obimno djelo o Crnoj Gori (*Reise durch Montenegro nebst Bemerkungen uber Land und Leute*, Wien, Pest, Leipzig, 1893) koje je prevedeno i objavljeno zajedno sa drugim radovima: Hasert Kurt, *Crna Gora I–II*, CID, Podgorica, 1995). Objavio više knjiga iz oblasti polarne geografije, geografije saobraćaja, geografije Crne Gore, geografije Afrike i nauke o zemlji. Član međunarodnog komiteta za nezavisnost Crne Gore ili Komiteta dvanaestorice, osnovanog u Njujorku 1924. godine

podržavaju buntovnike protiv Austrijanaca koji su ovamo umarširali. Poslije okupacije Bosne, iseljeni Nikšićani povukli su se u Novopazarski Sandžak i među muslimanima postali jedan neobično nemiran i nepokoran element”²⁹

Hasert uočava i sljedeće: “Kako Crnogorci često sebi nasilno pribavljaju sredstva za život, pošto im njihova domovina dovoljno ne pruža, a mirnim načinom rijetko mogu nešto dobiti, to su u dvostrukoj ekonomskoj zavisnosti od susjeda, a uz to zatvoren im je slobodan pristup moru”. Posebno u navedenom kontekstu Hasert pozicionira crnogorsko-albansko granično područje, kao porište stalnih sukoba, na kojem je u krajnjem posredničku ulogu morao da preuzme ‘ženski rod’” – misleći na činjenicu da su jedino žene bile zaštićene od osвете i da su se jedino one mogle slobodno kretati graničnim pojasom: “Jedna mlada djevojka sa Carina (na Komu) dosta mi je toga ispričala o svojoj nedavnoj posjeti Gusinju, izvikanom razbojničkom gnijezdu”³⁰.

Kada smo već kod Gusinja, pogledajmo kako je Edith Durham³¹ vidjela to mjesto tokom jedne od svojih posjeta s početka XX vijeka: “Od starosjedilaca Gusinjaca, saznala sam samo da oni vode porijeklo od mnogih stočara; prije nego su postali muslimani bili su pravoslavci, i nikada nije bilo katolika. Isto tako svi govore srpski tako dobro kao i albanski .Ovo sve ukazuje na mogućnost srpskog porijekla, iako ima mnogo međuplemenskih strijepnji, sad se to odnosi između njih i Vasojevića na Crnogorskoj granici. Čak i mnogo stariji običaji Plava, na planinama iznad Gusinja, su rastjerivali više od jednog turskog vezira i trupa, mada porijeklo plemena Hoti, (ovo

²⁹ Vidi: Hasert Kurt, *Crna Gora*, tom II, Prilozi i rasprave, CID, Podgorica 1996, str. 569-70.

³⁰ Hasert K., n.d. 560.

³¹ Durham Edith, *High Albania*, The Echo Library 1909, 2009, The Prokletija, Shala and Suma 91-106.

sam čula od čovjeka koji je Hot), da su drugi vrlo drski i prkosni, i da su stari Pagani. Pitala sam koja je to religija tih Pagana, ali moj izvjestilac zna samo da su sada oni Muslimani. Riječ je imala značenje za njega. Bilo bi zanimljivo otkriće jesu li prošli pravo iz paganstva u islam. To nije moguće.³²

Ami Boue (1794-1881) je bio veliki putopisac i istraživač, koji je svoja istraživanja Balkana započeo još 1836. godine. Svoja istraživanja je objelodanio u četvorotomnom djelu na preko 2200 stranica pod naslovom *Evropska Turska* 1840. u Parizu na francuskom jeziku (La Turquie d'Europe). Pored navedenog, brojni podaci o ovim prostorima se mogu pronaći i u njegovoj *Zbirci putopisa u Evropsku Tursku*, koja je objavljena 1854. godine u Beču na francuskom. Opisujući putovanja između Rožaja, Novog Pazara i drugih mjesta, Bue je za stanovništvo ovih krajeva zapisao da su "mješavina krvi Bošnjaka, Srba i albanskih Gega" da većina nosi "albansku nošnju a jezik im je "još bošnjački"³³.

Ami Bue koji je prošao kroz Trgovište (Rožaje) 1837. godine tvrdi da ovo mjesto ima 60 kuća i nekoliko džamija. Prema podacima iz 1873. u kazi Trgovište ima 5 džamija i mesdžida, opštinska zgrada, 4 sibijan mekteba, 4 hana, 1233 kuće i 39 dućana. Kaza 1879. godine ima ukupno 5.472 stanovnika, od toga broja njih 4218 su muslimani a 1.254 hrišćani. Već 1900. godine, u kasabi Trgovište ima 200 kuća raspoređenih u tri mahale. tada je u kazi ukupno bilo 2640 kuća sa 5.269 stanovnika od kojih su njih 763 bili hrišćani a ostalih 4506 muslimani. Na teritoriji kaze bilo je blizu 100 dućana i dvije crkve³⁴. Na osnovu ovih podataka možemo uočiti da se procenat

³² Ibidem.

³³ Kurpejović Osman, *Rožaje u djelima zapadnoevropskih naučnika i putopisaca u XIX vijeku*, Rožajski zbornik 15,2011, 153-158.

³⁴ Vidi:Ibrić Sead, *Trgovište 1910 u opisu turskog novinara Ahmeda Šerifa*, Rožajski zbornik 15, 2011, str. 309.

hrišćana u ukupnoj strukturi stanovništva smanjivao u drugoj polovini XIX vijeka.

Sredinom XIX vijeka, ove krajeve je posjetio i engleski oficir Edmund Spencer i objavio zapise u dvotomnoj knjizi *Putovanja po evropskoj Turskoj*, (Travels in European Turkey) in 1850, London 1851. Za stanovnike tih krajeva Spenser je naveo da su “najfinija rasa u Evropskoj Turskoj ili možda i u Evropi... I Arnauti i Sloveni su rase dobre fizičke građe, slični Herkulesu”³⁵. Posebno se čini zanimljiv njegov opis tamošnjih žena za koje tvrdi da bi “svojim bosonogim člancima i stopalima koje su pokazivale prilikom prelaska rijeka” izazvale veliko divljenje i u bilo kojoj evropskoj plesnoj dvorani”³⁶.

Septembra 1908. godine “sjevernu Albaniju” je proputovao i Rus, Aleksandar Bašmakov sa zvaničnim objašnjenjem “da bih raščistio kolike su mogućnosti za izgradnju željezničke pruge koja bi povezivala Srbiju sa Jadranskim morem”³⁷. Bašmakov, koji je tvrdio da mu je kao Rusu “zaštita slovenskih interesa u isto vrijeme sprovođenje interesa moje zemlje” nije krio ogorčenje stavom Austrije koju je optuživao da je joj je namjera da “srpsko pleme mora leći u grob.”³⁸ Ne skrivajući svoj panslavizam i naklonost srpskoj ideji, Bašmakov opisuje dilemu tokom boravka na Cetinju, kako najlakše da stigne do Peći. Njegovo insistiranje da prođe dolinom Cijevne, što je bila “najopasnija” varijanta, nužno ga je vodila do Plava. A tamo je živio “moćni albanski prvak, po imenu (H)Aso Ferović. On ima sopstvenu kulu, to jeste zamak na kojoj se još vide tragovi od šrapnela topovskih đuladi: prije nekoliko godina on je imao ‘male nesuglasice sa sultanovom

³⁵ E.Spencer,Travels, 377.

³⁶ Kurpejović Osman, *Rožaje u djelima zapadnoevropskih naučnika i putopisaca u XIX vijeku*, Rožajski zbornik 15,2011, str. 157.

³⁷ Vidi:Bašmakov Aleksandar, *Preko Crne Gore u zemlju Gega*, Podgorica, CID, 1996, str. 7.

³⁸ Ibid, str. 8.

vojskom'. Sad se primirio i mladoturci su ga natjerali da prihvati ustav. U ovaj čas je u besi s Crnogorcima i slobodno ide na Andrijevicu. Vele da će se moći ubijediti da me uzme na besu. Zato se pravio plan da se on, s brojnom družinom pod njegovim bajrakom (to jeste zastavom), pozove u Andrijevicu, gdje bi ga dočekaao konjički eskadron što bi mi ga crnogorski knjaz dao za pratnju do onamo, a zatim bi 'bije strane' dale jedna drugoj besu, i pošto bi se ovom zakletvom, koja ima veliku snagu kod ovog naroda, obvezale... Svi koji poznaju Albaniju tvrde da je sporazum ove vrste najsigurniji način da se izvedu ovakva krajnje teška preduzeća"³⁹.

Crnogorski knjaz je na audijenciji priređenoj u čast Bašmakova obećao sljedeće, pošto je ustvrdio da je "taj kraj opasniji no da je usred Afrike. Neću vam svejedno stati na put. Ako ste Vi tvrdo odlučili da idete u Plav i Gusinje, ja ću učiniti sve što je u mojoj moći da bih Vam olakšao put"⁴⁰

Dolinom Cijevne, uz pratnju, Bašmakov je stigao nadomak Gusinja.⁴¹ "Posljednjeg sata prije nego ćemo stići u Gusinje mi smo, ne malo bez čuđenja, čujali neko pucanje iz pušaka, sve plotun za plotunom... A plotuni su sve jače potresali vazduh i visoka Planina odjekiva, kao kada se nebo iza groma prolama. Šta je ovo? Gdje se ovo puca? – upitasm o ljude koje susretosmo. A to se u Gusinju slavi početak Ramazana! Radi se o tome da muslimani imaju običaj da paljbom iz pušaka bučno pozdravljaju posljednji dan veselja prije ramazanskog posta. Ovaj dan orgijanja s barutom upravo je prvi dan Ramazana... Tamo gdje ima bilo kakvog zakona i države čovjek nema šta da se plaši od ovakve pucnjave, osim što ga ona može uznemiriti

³⁹ Ibid, str. 19.

⁴⁰ Ibid, str. 20.

⁴¹ Na osnovu dužine pređenog puta, Bašmakov je kalkulisao da bi pruga "dolinom Cijevne bila ostvarljiva bez naročitih teškoća i da bi imala 80 km, od kojih 64 otpada na dolinu Cijevne od Podgorice do prevoja Predelac" Ibid, str. 53.

i odagnati mu san. Ali ovdje gdje je zemlja natopljena hrišćanskom krvlju, u ovoj neprohodnoj zabiti islamskog svijeta, ovdje između Gusinja i Plava, gdje je, ako si hrišćanin, čist dobitak samo to što si tu živ, ili si prošao tuda živ. Ovdje je šenlučenje uoči Ramazana za ono raje što je preostalo iza vješala, klanja i ubijanja tako užasno podsjećanje na smrt da se hrišćani u to vrijeme kriju i nestaju. Ne smiju ni kroz prozor proviriti. I eto, sudbina je htjela da moj prvi korak u najgluviji Arnautluk bude upravo noću, pod šenlukom od fanatizma osvirepjelih Arnauta. Kada smo prilazili prvim gusinjским kućama, već je bila potpuna tama. Neočekivano, iza ćoška jedne kuće, mi ispadosmo pravo na pazar “čaršiju”. Bilo je tako mračno da je bilo teško razlikovati crte lica. Svuda uokolo, ispred dućana čaršije, čučahu Arnauti, držeći puške u kosom položaju; na svaki plotun poletjeli bi u vazduh njihovi divlji krici. Osjećala se ne toliko radost koliko mržnja i zloba prema nama, koja se, biće autosugestijom, raspaljivala do bijelog usijanja. Plotuni su se noću pretvarali, reklo bi se u krvave repove u nebu; naši konji bi se trzali i mi smo nastojali da ih smirimo i, glumeći spokoj i dostojanstveno držanje, probijali se polako kroz paklenu viku, pod gradom zrna što s letjela preko naših glava. Da se ova scena nastavila još koji minut, mogla se krvavo završiti. Turska policija uskoro preduze sve mjere što ih je mogla preduzeti. Jedan žandarm nas uvede u dvorište policije i zatvori vratnice za nama. Dotrča kajmakam. On je čovjek ovdje nov, nedavno postavljen, i uz to je čistokrvni Turčin, a ne Arnautin, te zato i nesrećan, jer svakog trena može biti ubijen. Arnauti se mnogo ne ustručavaju s kajmakamima i mutesarifima kad nijesu iz njihove sredine: i najmanja smuta – i oni ih počnu ubijati. Naš kajmakam se bio prepaao, to se vidjelo, od maloprijašnje potresne scene. Ostali turski činovnici: mualim, mekteb-hodža, tefterdar, kadija i sva svita vlasti okupi se oko mene na divanima da me pozdravi...” – opisuje susret s Gusinjem Bašmakov, koji naglašava gusinjsku netrpeljivost prema “hrišćanima” i manjak simpatija za tamošnje stanovnike koje opisuje na način koji

prenaglašava njihov neobuzdani karakter.⁴²

Navodeći da je od Gusinja do Peći trebalo 14 sati hoda na konju, Bašmakov opisuje i to putovanje svoje ekspedicije, koja je s njim brojala 19 članova, među kojima je bila pratnja (“najviše mojih vojnika bili su maloazijski Turci, mladići koji, po svemu sudeći, nikada baruta nijesu omirisali”), ali im je ponašanje bilo potpuno “divlje” (“za njih je bila šala da uzmu prolaznika na nišan”)⁴³ i potom zaključuje: “Nigdje na putu nijesam vidio Srbe. Sretali smo samo muslimane. Kajmakam mi je rekao da u Gusinju ima 800 kuća (što odgovara broju od 4000 stanovnika), a u Plavu 600 (3000 stanovnika). Od njih kažu, Srba je ostalo samo 60 kuća (300 stanovnika) u Gusinju i 30 kuća (150 stanovnika) u Plavu. Na taj način, može se pretpostaviti da u cijeloj bogatoj dolini Grnčara i Lima, od Predelca do grebena Mokre planine jedva ako ima 600 ljudi hrišćanskog slovenskog stanovništva. Sve ostalo je nasilno poturčeno ili poklano.”⁴⁴

Ako bi se ovi navodi Bašmakova prihvatili kao osnova za zaključak da je tri godine prije početka rata u plavsko-gusinjskoj oblasti bilo 1400 kuća, od kojih je bilo samo 90 hrišćanskih, došli bi smo do procenta koji bi pokazivao da je manje od 10% hrišćana bilo u ukupnom broju stanovnika. U svakom slučaju, bila su osnovana zapažanja da se njihov broj značajno smanjivao i da se ne mogu jednostavno odbaciti tvrdnje da je to bila posljedica nezavidnog položaja, pa čak i nasilja.

U tom kontekstu, zanimljiv je opis susreta sa Plavom i (H)Asom Ferovićem. “Dva sata od Gusinja zaustavljamo se u malom mjestu Plav. Moj asker posijedao je uz dućan na čaršiji, a ja uz pratnju jednog konjanika idem na

⁴² Ibid, str. 54-57.

⁴³ Ibid, str. 61.

⁴⁴ Ibid, str. 62.

kuću mjesnom albanskom despotu, glavaru strašnih bandi Asu Feroviću. Ne nađoh ga kući i vratih se kod askera... Odjednom gomila se s poštovanjem nastupi i meni korakom kraljevskog veličanstva priđe čovjek od 45 godina. Sav od mišića, izražene jagodice, spokojan zapovjednički izraz na licu, oči mongolske, oštar, lukav pogled čovjeka jake volje. Bez ikakvog oružja, koje kao da mu nije ni od kakve potrebe, toliko je drsko samouvjeren. To je Aso Ferović glavom. Glas o ovom čovjeku pronio se van granica plavskoga kraja. Meni su o njemu govorili još u Crnoj Gori, s njim sada Crnogorci imaju besu, to jeste ugovoren mir i međusobno prijateljstvo na određeno vrijeme. Više puta mi je govoreno da s njim uglavim besu, kao najpouzdaniji način da sačuvam glavu na ramenima, i to bez ikakve pratnje, jer su sve mračne sile smrti u kraju oko Plava u žilavoj ruci ovog moćnika. Dok su me drugi upozoravali da se čuvam Asa Ferovića. On mrzi Crnogorce i prima pare od Austrijanaca. Ne nadaj se ničemu od dogovora s njim.” Bašmakov potom ponavlja priču o Ferovićevoj kuli: “Čuo sam da Aso ima u gornjem toku rijeke Komorače kulu, kameni zamak, na kojoj se vide još tragovi od šrapnela, iz vremena kada je prije neku godinu sultanova vojska imala s njim okršaj uz upotrebu topova i kada se uzalud mučila da mu uništi kulu”⁴⁵, i na kraju opisuje boravak u njegovoj kući “koja je odmah tu do čaršije”⁴⁶ ne krijući veliku fascinaciju ovom ličnošću “njegova sila i uticaj u okolnim planinama su takvi da mu je dosta da samo razvije barjak i uputi poklič po šiptarskoj zemlji i da mu se sa svih strana slegne sve što u tim plemenima nosi pušku. Tada svi hrišćani moraju da zadrhte: vuk je izišao iz brloga i ište žrtvu”⁴⁷.

U nastavku putopisa Bašmakova čine se posebno zanimljivim djelovi koji se odnose na Rugovo i Rugovce: “Raskrsnica puteva, pravo mjesto da se

⁴⁵ Ibid, str. 63-64.

⁴⁶ Ibid, str. 65.

⁴⁷ Ibid, str. 65.

orobljavaju i ubijaju prolaznici”⁴⁸, neke od prvaka ovog ratobornog plemena, na opis straha hrišćana u Gusinju i Plavu koji nijesu smjeli da mu priđu tokom njegovog boravka tamo,⁴⁹ opisa mjesta u Metohiji, do povratka nazad dolinom Cijevne i “Zaključka” iz kojeg izdvajamo:

“Najbolji pravac željezničke pruge koja će jednog dana povezivati Srbiju i Jadransko more je trasa koja ide od Mitrovice pravom linijom preko metohijske ravnice na manastir Visoki Dečani (s jednim krakom za Peć, pa dolinom Dečanske Bistrice i tunelom Bogićevica (7-8 km) na Plav i Gusinje, pa tunelom (iste dužine) ispod Predelca i dolinom Cijevne na Podgoricu, da bi se na kraju završila u pogodnom pristaništu Bar”.⁵⁰ Navedena argumentacija je praćena i političkim lamentom koji proističe “od posmatranja krvave drame što se odigrava u Albaniji” i “užasnog položaja u kojima se našao jedan veliki historijski narod – srpski narod”⁵¹ Zato je “sveta dužnost svakoga slovenskoga pisca koji je izbliza vidio surovi prizor jednog hrišćanskog naroda koji odlazi u grob, predatog na sistematski odstrel Albancima “da tu istinu kaže ‘zapadnjacima’, koji po ovom pitanju imaju ‘naopake ideje’”⁵².

Da putovanje i putopis Bašmakova, izgleda nijesu bili motivisani samo traženjem povoljnog pravca za Jadransku prugu, nego nekim “višim” političkim razlozima, ukazuje završni dio u kojem se “proročanski” nagovještava: “Oslobađanje Srba u sjevernoj Albaniji i Staroj Srbiji je pitanje zrelo za rešavanje u svoj svojoj golotinji i postavlja se čisto, bez ikakvih sumnji. Ono traži jednoglasnost civilizovanog svijeta. Dok god ga evropski političari ne oglašavaju za svetu obavezu svih koji pretenduju na kulturu, ne mogu se bez

⁴⁸ Ibid, str. 69.

⁴⁹ Ibid, str. 73.

⁵⁰ Ibid, str. 179.

⁵¹ Ibid, str. 180.

⁵² Ibid, str. 182.

gorke ironije slušati gromke fraze o ‘slobodi’ i progresu”⁵³.

Na šta nam ukazuju ove činjenice nastale, prije svega, u glavama “stranaca.”? Prvo, da se radi o prostoru “granice” na kojem su se susretale različite konfesije (islamska i pravoslavna), različiti jezici (srpski, bošnjački–bosanski i albanski), pa samim tim i različiti politički, kasnije državni interesi. Šta je jedinstvena odlika ovih procesa, viđenih kao pokušaj, nezavisno od protagonista? Upravo napor da se prostor unificira, bilo politički, državno ili konfesionalno. Kako je to (ne)moguće silom, to je i ovo područje prepoznavano kao prostor sukoba, koje će, u različitim varijacijama davanja im smisla, biti objašnjavano nekim atavizmom, zaostalošću i primitivizmom – što je ordinarna glupost. Jer prostor, sam po sebi ne može biti konfliktan. Konflikt je isključivo “djelo” ljudi na tom prostoru i izvan njega, te ga treba razumjeti kao sekvence življenja, a ne kao konstantu.

d) Da li je budućnost Sandžaka opredijeljena prošlošću ili....?

U parafrazi misli Agneš Heler po kojima ne *postoji sadašnjost, niti budućnost i po kojoj je jedino izvjesna prošlost*, jer i ovo što sam sada izrekao je već prošlost, mogli bismo zaključiti da prošlost opredjeljuje budućnost. Ako bi zaista to bilo tako, onda se Sandžak nalazi pred velikim izazovom. Prije svega zbog toga što “neizvjesna prošlost” nužno produkuje “neizvjesnu budućnost”.

Prije nego pokušam objasniti ovaj fenomen, moram odgovoriti šta je to “neizvjesna prošlost” ako sam na stanovištu da je “ono što je bilo” –nepromjenljivo? Pojam “neizvjesna prošlost” se ne izvodi iz historije nego iz njenog tumačenja? Složit ćemo se svi da su ta tumačenja “veoma različita”

⁵³ Ibid, str. 182.

i kao takva su legitiman osnov “kulture pamćenja”, i tu se može malo toga promijeniti. Ali ono što možemo mi ovdje i danas jeste da se pokušamo složiti oko nekih temeljnih principa u našem razumijevanju prošlosti:

I. prošlost ne možemo promijeniti, ali je moramo razumijevati i to:

a) ne isključivo sa pozicije “žrtve” i njegovanja nekrofilije koja može biti pogubna po narod kojeg navikavamo na “zlo” kao konstantu,

b) razumjeti područje različitosti kao datu konstantu koju smo naslijedili i koja nam je kao takva data,

c) razumjeti “sukobe” kao dionice historije, a ne historiju kao permanentni sukob.

d) razumjeti da je ovo prostor stvaranja a ne potiranja,

e) učiniti “granicu” kulturnim dobrom na čijim obodima ne sjede carinici, nego stvaraoci,

f) shvatiti da bilo koji oblik homogenizacije nije moguć bez sukoba, kao što svaki oblik poštovanja različitosti podrazumijeva toleranciju i uvažavanje,

g) razumjeti vjeru kao segment civilizacije koja dijeli dobro, a ne kao temeljno izvorište antagoniziranih različitosti,

d) možda neko, s pravom pomisli, da Sandžak opterećuje “višak historije” no, i da ima onih, koji smatraju da je tu “bolest” moguće izliječiti samo organizovanim, stručnim i naučnim, i posebno organizovanim i institucio-

nalno utemeljenim istraživanjima svih aspekata prošlosti iz oblasti privrede, duhovnosti, kulture, komparativnih zahvata u odnosu na “druge i drugačije”. Jednom riječju “totalna historija” koja obuhvata sve aspekte bitisanja. Odbaciti stanovišta razumijevanja Sandžaka kao “ježa u tuđem stomaku” i prionuti na izgrađivanju ovog prostora kao pontonskog mosta u okeanu različitosti.

IZVORI I LITERATURA

Avdić, Avdija: *Opšti pogled na migraciona kretanja muslimanskog stanovništva na Balkanu od kraja XIX vijeka do zaključenja jugoslovensko turske konvencije 11. jula 1938*, Novopazarski zbornik 9, Novi Pazar 1985.

Avdić, Avdija: *Prilog proučavanju iseljavanja Srba iz novopazarskog Sandžaka 1850 do 1912*, Novopazarski zbornik 13, 1989, 111-123;

Bandžović, Safet: *Iseljavanje muslimana Crne Gore u Tursku*, I i II, Matica muslimanska, Podgorica 2011.

Bašmakov, Aleksandar: *Preko Crne Gore u zemlju Gega*, CID, Podgorica 1996.

Čubrilović, Vasa: *Odabrani historijski radovi*, Narodna knjiga, Beograd 1983.

Dašić, Miomir: *Administrativno-teritorijalni položaj Stare Raške u doba Turske vladavine i nastanak imena Sandžak, Oblasti Stare Raške krajem XIX i početkom XX veka*, Zbornik radova sa naučnog skupa povodom osamdesetogodišnjice oslobođenja mileševskog kraja od turske vlasti, Dom kulture, Prijepolje 1994.

Durham Edith: *High Albania*, The Echo Library 1909, The Prokletija, Shala and Suma 2009.

Gravje, Gaston: *Novopazarski sandžak*, Srpski književni glasnik 1913.

Hasert, Kurt: *Crna Gora I–II*, CID, Podgorica, 1995.

Ibrić, Sead: *Trgovište 1910. u opisu turskog novinara Ahmeda Šerifa*, Rožajski zbornik 15, Rožaje 2011.

Kosančić, Ivan: *Novopazarski sandžak i njegov etnički problem*, Beograd 1912.

Kurpejović, Osman: *Rožaje u djelima zapadnoevropskih naučnika i putopisaca u XIX vijeku*, Rožajski zbornik 15, Rožaje 2011.

Mekenzi, Mjur; A.P. Irbi: *Putovanje po slovenskim zemljama Turske u Evropi*, Beograd 1968, Fototipsko izdanje, Luxphoto, Beograd 2007.

Miladinović, Jovo: *Military Mobilizations and Local Communities in the Sandžak (1900s-1920s)*, an der Philosophischen Fakultät der Humboldt-Universität zu Berlin, 2020.

Memić, Mustafa: *Geneza muslimana u Sandžaku i njihova kretanja kroz historiju, Društveni i državnoopravni kontinuitet Sandžaka*, Zbornik radova sa naučnog skupa održanog 22-23 aprila 1995., Sarajevo 1996.

Pejović, Đoko: *Iseljavanje Crnogoraca u XIX vijeku*, historijski institute Crne Gore, Titograd 1962.

Rastoder, Šerbo: *Buduća prošlost, Uvod u historiju sa osnovama historije istoriografije*, Podgorica/Nikšić 2011.

Spencer, Edmund: *Travels in European Turkey, in 1850*, Vol. 1 and 2, Forgotten books, April 2018.

Šaćirović, Selim; Ličina, Fehim: *Demografska kretanja u Novopazarskom kraju*, (rukopis dostavljen na recenziju 2021. godine)

Živković, Milutin D: *Sandžak 1941-1943*, doktorska disertacija, Beograd 2017.

Srpske novine, 8.mart 1881, br.53, Etnografija Stare Srbije